

Barnard, T. R., *Van 'verstoten kind' tot belijdende kerk. De Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1940* (Dissertatie Leiden 2006, Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 2006, 512 blz., €129,-, ISBN 90 6707 608 2).

Deze Leidse dissertatie verslaat de wederwaardigheden der remonstranten van de vooravond van het Modernisme tot het begin van de Tweede Wereldoorlog. In afwijking van een in de remonstrantse historiografie lange tijd populaire voorkeur hun geschiedenis na de verbanning uit de Gereformeerde Kerk (Synode van Dordrecht 1619) als één harmonieuze, glorieus ontwikkelende af te schilderen, laat de auteur zien dat tussen 1850 en 1940 breuken de identiteit der Remonstrantse Broederschap veranderden. Zijn invalshoek – op zoek naar het zelfbeeld der remonstranten – voert ons achter de schermen van de interne kerkpolitiek waar het officiële discours werd beïnvloed door het officieuze en waar menig beeld dat de avant-garde der Modernen voor hun tegenstanders opriep, niet altijd strookte met het doel waarnaar zij streefden. Al vraagt de schrijver van de lezer het nodige uithoudingsvermogen om hem door deze binnenkamers te volgen, hij slaagt erin processen naar inhoud en naar persoonlijke dramatiek geloofwaardig te beschrijven. Menigeen die altijd mooie gedachten koesterde bij die verdraagzame remonstranten zal na lezing ontuchtend over zoveel dubbelzinnigheid en manipulatie achterblijven. Het is een openhartige verkenning.

Het had nog erger kunnen zijn wanneer de schrijver in de openingsfase van zijn boek voorafgaande veranderingen in de Remonstrantse Broederschap kort had gememoreerd. Immers, radicale remonstranten uit de Verlichting als Jan Konijnenburg (1758-1831), Paulus van Hemert (1756-1825), Boudewijn van Rees (1753-1825) en Johannes Roemer (1769-1838) initieerden met hun bijbel-, religie- en maatschappijkritiek een eerste controverse in de Remonstrantse Broederschap die tussen 1619 en 1780 een gematigd orthodoxe en irenische koers had gevolgd. Sporen van deze 'voorlopers' van het Modernisme – die de *Vijf Artikelen* der oude remonstranten (1610) en de *Geloofsbelijdenis* van Episcopius (1621) passé achtten – werden met succes uitgewist door hun opvolgers, Abraham des Amorie van der Hoeven (1798-1855) en Joannes Tideman (1807-1891) met wie Barnard zijn dissertatie begint. Het faillissement na de Napoleontische jaren maakte zelfs koninklijke financiering aanvaardbaar, hetgeen het onafhankelijk karakter der Broederschap geheel veranderde. In 1817 werd Roemers boekje over Jezus als verlichte leraar uit de roulatie genomen. Helaas ontkomt de auteur niet aan onderschatting van die doorbraak der late Verlichting en van het restauratieve karakter der periode 1815-1860. Roessingh ging hem in zijn dissertatie (1914) in die achterhaalde onderwaardering van de achttiende eeuw voor.

Barnard beschrijft hoe in de eerste periode 1850-1880 de voorman der Modernen, Cornelis Petrus Tiele (1830-1902), zijn overtuiging dat het christendom alleen in een vrijzinnige interpretatie toekomst had, bijna *rücksichtslos* volgde. Ondanks de verzekering van Tiele c.s. dat de Broederschap haar

ecclesiologische ideaal, namelijk van een oecumenische kerk *avant la date*, trouw kon blijven, protesteerde de oude garde der evangelische richting terecht tegen deze paradigmawisseling. De strijd tussen orthodox en modern in de Nederlandse Hervormde Kerk ontnam echter ook hun elke hoop op een hereniging der protestanten in één tolerante vaderlandse kerk. Des Amorie van der Hoeven had in 1834, het jaar van de eerste scheuring in de kerk van koning Willem I, naast zijn hoop op die eenheid reeds zijn twijfel aan een verwonderlijk van dat ideaal geuit. In de jaren zeventig voltrok zich een drama in de remonstrantse gelederen toen het onder Tideman leeggelopen seminarium van Amsterdam naar de Leidse theologische faculteit werd verplaatst en Tiele de leiding overnam (1872). Er werd een nieuwe beginselverklaring geformuleerd die van de Broederschap – in 1861 nog nadrukkelijk als kerk van Jezus Christus gedefinieerd – een vereniging maakte die het godsdienstig leven wilde bevorderen (1879).

De tweede periode beslaat de jaren 1880-1905 toen het moderne karakter van theologie en kerkorganisatie zich doorzette. Groepen hervormden, vooral uit de bovenlaag van de samenleving, gingen tot de Remonstrantse Broederschap over, waar zij eerst aarzelend, dan gretig in bestaande of in nieuwe gemeenten (Arnhem, Groningen) werden geïncorporeerd. Andere vrijzinnig georiënteerde groepen riepen aan deze expansie links en rechts een halt toe. Ook hier laat de auteur de processen, de dilemma's en de ambivalentie van het interne kerkelijke gebeuren aan ons voorbij trekken. Wanneer sommige predikanten zich de nieuwe codes onvoldoende eigen hebben gemaakt, stijgt de verwarring ten top. Net als in de beschrijving van de eerste periode mis ik hier – een keuze die de auteur bewust heeft gemaakt – de culturele context van wat zich in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland voltrok. Geen woord over de remonstrantse minister-president Heemskerk – hij was lid van de Commissie tot de Zaken der Remonstrantse Broederschap en leider der conservatieven in de Tweede Kamer – die theologische faculteiten wilde sluiten en kerken zelf voor hun seminaria wilde laten zorgen. Uiteindelijk moest Heemskerk genoegen nemen met de voor Tiele favoriete *duplex ordo* (hoogleraren vanwege rijk en kerken tezamen) der theologische faculteiten (1876). Combineerden de remonstranten in de late Verlichting nieuwe theologische opvattingen met proto-liberale maatschappijkritiek, in het laatste decennium van de negentiende eeuw was daarvan geen sprake. Men volhardde bij paternalistische filantropie en wees het opkomend socialisme af. (Alleen de evangelische Cohen Stuart en De Ridder Sr., verheven, evenals Konijnenburg rond 1790, hun stem tegen de slavernij.) De invalshoek van Barnard verhindert reliëf te geven aan die maatschappelijke plaatsbepaling van de deftige vaderlanders van toen. *Aber in der Beschränkung ...*

Uitvoerig en consciëntieus gaat de auteur in op de laatste periode, 1905-1940. Dankzij de theologische arbeid van K.H. Roessingh en G.J. Heering gaat in de Remonstrantse Broederschap een rechts-moderne c.q. meer bijbelse en kerkelijke invulling van het vrijzinnig leven overheersen. Dit leidde tot een nieuwe beginselverklaring (1928) en tot een rijker, meer uniform liturgisch leven. Tenslotte eindigde deze beleidslijn bij een geloofsbelijdenis der predikanten (1940). Confrontatie met het kwaad in de wereld, het verlangen naar

gemeenschap en de noodzaak de geesten te leiden staan niet los van een voorbije en dreigende wereldoorlog. Tegenstemmen tegen deze rechtsmoderne accenten komen in het boek aan de orde, maar de toon vermogen deze opposenten niet langer aan te geven. Ondanks tegenstand kwamen na een lange periode van liberaal en conservatief denken na 1920 sociale vragen aan de orde op de kansel. Die tegenstand gold niet alleen het politieke, soms pacifistische geluid (P. Eldering, G.J. Heering), maar ook het spreken als kerk over deze kwesties. Dat bleef in een door individualisme gekarakteriseerde groepering een onopgelost dilemma. Wat uiteindelijk wel lukte, was voor de vrouw op de kansel een gelijkwaardige plaats in te ruimen, maar de langzame vorderingen in deze ontwikkeling werpen een beschamend licht op het door de auteur prudent beschreven conservatisme in deze. Hoe de Remonstrantse Broederschap temidden van andere vrijzinnige organisaties zo dicht mogelijk tegen de hoofdstroom van het protestantisme aankroop en in kracht toenam wordt gedetailleerd beschreven. Er ontstond tenslotte een eigen, vrijzinnige invulling van het kerkbegrip, waarin plaats kwam voor het belijden van het geloof in verbondenheid met de *Una Sancta*. Aansluiting bij de Wereldraad van Kerken (1948) kon dus niemand meer verbazen, al moest de Remonstrantse Broederschap zichzelf geweld aandoen bij de uitleg van de dogmatische grondslag van die organisatie. Het besef eenmaal verstoten te zijn uit de vaderlandse protestantse kerk paste nu niet langer bij het zelfbewustzijn der remonstranten, die zichzelf ook in vroeger tijden eerder als de ware gereformeerden hadden beschouwd dan als verstoten kinderen van de door Oranje beschermde publieke kerk. De auteur had er beter aan gedaan in de titel van 'broeder' in plaats van 'kind' te spreken.

Simon Vuyk

Graaf, B. de, Klinken, G. van, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit in Kampen 1854-2004* (Kampen: Kok, 2005, 366 blz., €34,90, ISBN 90 435 1145 5).

Bij een gereformeerd feest hoort een boek. Katholieke kinderen krijgen geld, een nieuwe jurk, een sieraad of speelgoed ter gelegenheid van hun eerste communie, maar toen ik belijdenis van mijn geloof aflegde – en dus toegang kreeg tot het heilig avondmaal – kreeg ik van mijn ouders Groen van Prinsterers *Ongeloof en revolutie*, en ik herinner me nog het lichte d dain over wie bij zo'n gelegenheid zoiets als een horloge kreeg. De geest huisde bij voorkeur in letters. Als dus een gereformeerde universiteit – het geletterde concentratiepunt van een wereld van het Woord – jubileert, hoort daarbij niet ook een boek; nee, het jubileumboek is de essentie van het feest. Bij het 125-jarig bestaan van de kleine Kamper universiteit, in 1854 door gereformeerde kerken gesticht en sindsdien daardoor anderhalve eeuw onderhouden, verschenen zelfs twee boeken – naast deze geschiedenis de bundel *Profiel* (2004) met portretten van theologen uit de recente geschiedenis van de instelling.

De letters staan nog steeds centraal, maar de inhoud van deze geschiedenis is wel anders dan de vorige. Er is voor de periode van voor 1945 geen nieuw archiefonderzoek verricht, maar de invalshoek is anders. Het eerste hoofdstuk heet 'Een sterk instituut van kwetsbare mensen' en biedt ondanks de gebruikelijke liefdevolle toon accenten die eerder ontbraken. Er is via het onderwijs in het Hebreeuws aandacht voor een Hebreeuwse bijbel die de Theologische School (universiteit heette de opleiding sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw) bij de opening in 1854 ten geschenke kreeg en voor een jood die aan de school doceerde, en er is aandacht voor afwijkende meningen (chiliasme (65-66)), voor de cultuur van het sterven in de kring van de school (69, 85, 98, 122, 127) en voor de vrouwen in deze mannenwereld. (74 vlg., 136) De aandacht ligt bij de mensen en hun geleefde geloof, meer dan bij hun leer. Trekjes die verraden dat dit boek ten opzichte van de vorige jubileumboeken iets anders biedt dan een herhaling, maar meer dan aanzetten tot een andere geschiedschrijving konden het in het gegeven bestek niet worden. Doorgaans zijn de beschrijvingen van de persoonlijkheden en gevoelens van de hoogleraren ingetogen. Opmerkelijk is het daarom hoe in een bestek van twee pagina's driemaal wordt duidelijk gemaakt dat de hoogleraar K. Schilder een 'minderwaardigheidsgevoel' zou hebben gehad. (154-155) Als hij het nog niet had, heeft hij het nu in elk geval. Waar de portretjes van hoogleraren meestal kort, afgewogen en terughoudend zijn geformuleerd, valt deze van Schilder uit de toon.

Een naoorlogs hoofdstuk heet 'nieuwe wegen' en die titel dekt de lading na 1945. Het verhaal kabbelde tot de oorlog rustig voort over kerkelijke wateren, maar na een breuk binnen de universiteit en binnen de kerken stuift het verhaal als een jonge hond elke nieuwe weg op en de lezer heeft soms moeite de lijn vast te houden. De wereld trekt en met grote gulzigheid wordt in Kampen over alle wereldzaken van Zuid-Afrika en Zuid-Amerika tot de